

ประสบการณ์การเรียนรู้จากกระบวนการอนุรักษ์สถาปัตยกรรมอย่างมีส่วนร่วม
กรณีศึกษาชุมชนริมน้ำจันทบูร

Lesson Learn from Participatory Process in Community Preservation and Restoration:
Chanthaboon Waterfront Community Case Study

แพรวพร สุขขีเจียร
นักศึกษาระดับปริญญาโท
คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ สถาบันอาศรมศิลป์

บทคัดย่อ

ในประเทศไทยมีการสำรวจพบว่าชุมชนเก่าอยู่เป็นจำนวนมาก ซึ่งในชุมชนเหล่านั้น มีอาคารบ้านเรือนในแต่ละชุมชนที่เป็นสิ่งสะท้อนความเป็นมา วัฒนธรรมในแต่ละพื้นที่ แต่อาคารเหล่านั้นยังไม่ได้รับการดูแลรักษาอย่างถูกต้องและต่อเนื่องทำให้เกิดความทรุดโทรมไปตามกาลเวลา จึงเกิดคำถามว่า เจ้าของหรือผู้อยู่อาศัยภายในอาคารเก่า มีความสำคัญและจะมีการมีส่วนร่วมอย่างไรในกระบวนการอนุรักษ์สถาปัตยกรรม จึงนำไปสู่วัตถุประสงค์ของการวิจัย ในการศึกษาแนวทางการอนุรักษ์และปรับปรุงสถาปัตยกรรม โดยการสร้างการมีส่วนร่วมกับเจ้าของอาคารหรือผู้อยู่อาศัย โดยศึกษาปัจจัยที่เอื้อให้เกิดการมีส่วนร่วมในกระบวนการอนุรักษ์ปรับปรุงสถาปัตยกรรม รวมถึงข้อจำกัดต่างๆ ที่เป็นอุปสรรคในการทำกระบวนการอนุรักษ์และปรับปรุงสถาปัตยกรรม และข้อจำกัดต่างๆ ที่เป็นอุปสรรคในการทำกระบวนการ

วิธีการวิจัย เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพในลักษณะการวิจัยเชิงปฏิบัติการอย่างมีส่วนร่วม (Participatory Action Research) โดยเป็นการลงไปทำงานในพื้นที่ร่วมกับกลุ่มอาสาสมัครในชุมชน ที่สนใจการฟื้นฟูและอนุรักษ์ชุมชน เพื่อหาแนวทางในการมีส่วนร่วมในกระบวนการอนุรักษ์และปรับปรุงอาคาร ด้วยวิธีการพูดคุยกลุ่มย่อย การสัมภาษณ์อย่างไม่เป็นทางการ การเก็บข้อมูลรายละเอียดอาคาร การจัดกิจกรรมกระตุ้นจิตสำนึกของการอนุรักษ์ เพื่อเป็นข้อมูลสำหรับการพูดคุยถึงโอกาสในการอนุรักษ์อาคารในชุมชน โดยสร้างโอกาสให้ชาวชุมชนได้เข้ามามีส่วนร่วมในกระบวนการอนุรักษ์ปรับปรุงสถาปัตยกรรม

ผลการวิจัยพบว่า ปัจจัยที่เอื้อให้เกิดแนวทางการอนุรักษ์และกระบวนการมีส่วนร่วมนั้น จะต้องมิตั้งความร่วมมือจากเจ้าของอาคาร คนในชุมชนและเครือข่าย จึงจะสามารถทำให้เกิดการผลักดันกระบวนการอนุรักษ์ปรับปรุงสถาปัตยกรรมในชุมชนได้ แม้ว่าในปัจจุบัน ยังมีข้อจำกัดของการให้ความร่วมมือของเจ้าของอาคารและความร่วมมือจากคนในท้องถิ่น รวมถึงขาดการสนับสนุนจากเครือข่ายต่างๆ แต่สิ่งที่ผลการวิจัยขึ้นให้พบคือแนวทางตัวอย่างของการปรับปรุงอาคารบ้านเลขที่ 69 ที่เกิดกลุ่มอาสาสมัครที่มีจิตสำนึกรักท้องถิ่น มีความเสียสละ ร่วมคิดร่วมทำมีการทำงานร่วมกับเครือข่ายต่างๆ จนเป็นบ้านเรียนรู้ชุมชนที่สามารถถ่ายทอดคุณค่าและความรู้ท้องถิ่นให้กับบุคคลทั่วไปได้

คำสำคัญ: การอนุรักษ์สถาปัตยกรรม กระบวนการมีส่วนร่วม

Abstract

In Thailand, there are several of historical communities with architectural heritages that represent the history and culture of the area; the historical buildings that have not been maintained properly and consistently causing the deterioration through time. The question arises from the situation that whether the owner or residents within the building will take the important roles in the conservation of these heritages. The question led to the research objective to explore the participatory process with the owner or residents in architecture conservation in terms of causes and constraints.

The method is qualitative Participatory Action Research approach (PAR) with the voluntary groups in community to create the conservation guidelines through the focus group discussions, informal interviews, architectural surveys, and conservation activities.

The results show that factors in participatory process in community preservation and restoration processes that must have the cooperation of the building owners ,community and network. Although at present, there are limits to the cooperation of the building owners and the participation of local people and the lack of support networks. But what this study found that

Experimental of the at house no.69's preservation and restoration process. That's show the community participation can drive the architectural conservation in community, create the voluntary group with conservation awareness and volunteer spirit, and also the community conservation center; a part of learning process among community members and public.

Keyword: Preservation Restoration Participatory Process

1. บทนำ

อาคารบ้านเรือน เป็นหนึ่งในปัจจัย 4 ของการดำรงชีวิต ทั้งเป็นที่อยู่อาศัย ที่ทำมาหากิน ในอดีตวิถีชีวิตของคนเราจะกลมกลืนสอดคล้องกับสถาปัตยกรรมที่ตนเข้าไปใช้ สามารถก่อสร้างและซ่อมแซมได้ด้วยตนเอง แต่ในปัจจุบันคนเราเป็นเพียงผู้ใช้อาคาร ทำให้วิถีชีวิตตัดขาดจากสถาปัตยกรรม ส่งผลให้ขาดความตระหนักถึงคุณค่าของสถาปัตยกรรมและไม่มีวิธีการดูแลรักษาได้อย่างถูกต้อง งานวิจัยชิ้นนี้สนใจว่า เจ้าของอาคารหรือผู้อยู่อาศัยมีความสำคัญและจะมีการเข้ามามีส่วนร่วมได้อย่างไรในกระบวนการอนุรักษ์สถาปัตยกรรม เนื่องจากเจ้าของอาคารยังไม่มีองค์ความรู้ในการปรับปรุงอาคารอนุรักษ์ได้อย่างถูกต้อง จึงเกิดการปรับปรุงเปลี่ยนแปลงอาคารเก๋อย่างผิดวิธี หรือในบางครั้งอาคารเหล่านั้นก็จะถูกละทิ้งจนพังทลายไปในที่สุด คำถามนี้ นำไปสู่การค้นหา กระบวนการมีส่วนร่วมในการอนุรักษ์และปรับปรุงของอาคารในชุมชนริมน้ำจันทบูร

งานวิจัยนี้เป็นงานวิจัยเชิงคุณภาพในลักษณะของงานวิจัยเชิงปฏิบัติการอย่างมีส่วนร่วม (Participatory Action Research) มุ่งเน้นการศึกษากระบวนการมีส่วนร่วมของการอนุรักษ์และปรับปรุงอาคาร โดยให้ความสำคัญกับการพูดคุยกับผู้ที่เกี่ยวข้องเพื่อหาแนวทางในการปรับปรุงอาคาร โดยให้ความสำคัญกับการพูดคุยกับผู้ที่เกี่ยวข้องเพื่อหาแนวทางในการปรับปรุงอาคาร ศึกษาข้อมูลชุมชนจากข้อมูลทุติยภูมิจากเอกสารต่างๆ และเน้นการเก็บข้อมูลปฐมภูมิจากการพูดคุยกับคนในชุมชนและเจ้าของอาคารในพื้นที่ศึกษาเป็นสำคัญ รวมถึงการทำกิจกรรมในการกระตุ้นจิตสำนึกของการอนุรักษ์ร่วมกับกลุ่มอาสาสมัครพื้นที่ตั้งแต่การร่วมเก็บข้อมูล การร่วมคิด ร่วมวางแผนจนถึงการดำเนินกิจกรรม และร่วมกันคัดเลือกอาคารที่มีโอกาสและศักยภาพในการทำกระบวนการอนุรักษ์ปรับปรุงอาคารอย่างมีส่วนร่วมได้ โดยมีการบันทึกขั้นตอนและรายละเอียดของการดำเนินการ ปัจจัยและอุปสรรค เพื่อเป็นกรณีศึกษาของกระบวนการอนุรักษ์ปรับปรุงสถาปัตยกรรมอย่างมีส่วนร่วม

กรอบแนวความคิดของงานวิจัยนี้ มุ่งพิจารณาปัจจัยและอุปสรรคในการมีส่วนร่วม ของกระบวนการอนุรักษ์ปรับปรุง สถาปัตยกรรม การให้ความสำคัญของการรักษามรดกวัฒนธรรมที่จับต้องไม่ได้ ให้ความสำคัญกับวิถีชีวิต วัฒนธรรม ผู้คน เป็นมรดกที่มีชีวิต (Living Heritage) ซึ่งจะปรากฏในศิลปวัฒนธรรม ประเพณี ผู้คน พิธีกรรม ความรู้ในท้องถิ่น (Convention for the Safeguarding of Intangible Cultural Heritage: Unesco, 2003)

2. เนื้อหา

ชุมชนริมแม่น้ำจันทบุรีตั้งอยู่ริมแม่น้ำจันทบุรี บน ถ.สุขาภิบาล อ.เมือง จ.จันทบุรี ติดกับบริเวณตลาดพลอย (ตรอก กระ้าง) ในอดีตชุมชนในบริเวณนี้จะเป็นศูนย์กลางการตั้งถิ่นฐานเป็นย่านการค้าและย่านเศรษฐกิจที่มีความรุ่งเรือง มีท่าเรือ ที่เป็นศูนย์กลางการขนส่งสินค้าและการคมนาคมทางน้ำไปสู่จังหวัดอื่นๆ

ความเจริญรุ่งเรืองของพื้นที่นี้ส่งผลให้ชุมชนนี้เป็นย่านที่พักอาศัยและการประกอบอาชีพที่สำคัญ จึงมีผู้คนหลากหลาย เชื้อชาติทั้งไทย จีน และญวน เข้ามาตั้งถิ่นฐานในบริเวณนี้ เกิดการผสมผสานทางวัฒนธรรม สะท้อนออกมาในรูปแบบ วิถีชีวิต ขนบธรรมเนียม ประเพณีและอาหารการกิน ตลอดจนรูปแบบสถาปัตยกรรมที่มีเอกลักษณ์ที่สามารถสะท้อนเรื่องราว ประวัติศาสตร์ของพื้นที่ได้เป็นอย่างดี

รูปที่ 1 ประเพณี อาคารบ้านเรือนและอาหารในชุมชน

ในด้านประวัติศาสตร์ ในปี พ.ศ. 2450 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 5 ทรงเสด็จประพาสต้น ชาวชุมชนได้รวมกันการสร้างศาลาทำน้ำรับเสด็จ จึงได้เรียกทำน้ำบริเวณหน้าชุมชนว่า ท่าหลวง ต่อมาชุมชนมีการพัฒนาอย่างต่อเนื่อง และเมื่อประมาณ พ.ศ. 2510 เป็นต้นมา การค้าพลอยของเมืองจันทบุรีเติบโตเฟื่องฟู ชุมชนริมแม่น้ำจันทบุรี ซึ่งตั้งอยู่ในพื้นที่ต่อเนื่องกับตลาดพลอย พื้นที่ส่วนหนึ่งของชุมชนจึงกลายเป็นแหล่งผลิต เจียระไน และทำตัวเรือนเครื่องประดับต่างๆ ทำให้ชุมชนเกิดการขยายตัวทางเศรษฐกิจ ผู้คนจากต่างถิ่นที่เข้ามาทำกิจการการค้าพลอย เช่น คนจีน ชาวแอฟริกา บางส่วนก็เป็นช่างเจียระไน พลอยที่อพยพจากต่างถิ่นเข้ามาอยู่อาศัยในชุมชนเกิดการพัฒนาก่อเกิดพื้นที่อย่างต่อเนื่อง มีการอยู่อาศัยหนาแน่น ตัวอย่างที่ชัดเจน คือ การสร้างถนนสุขาภิบาล ซึ่งเป็นถนนสายแรกของ จ.จันทบุรี

ต่อมาเกิดการเปลี่ยนแปลงการคมนาคมจากการสัญจรทางน้ำเป็นการสัญจรทางบก พื้นที่ชุมชนเดิมจึงลดบทบาททางเศรษฐกิจและศูนย์กลางของเมืองลง การขยายตัวของเมืองทำให้ย่านการค้าหลักเปลี่ยนพื้นที่ไปสู่ตลาดน้ำพุ ซึ่งอยู่บริเวณถนนศรีรองเมือง อยู่ทางทิศตะวันตกของชุมชนริมแม่น้ำจันทบุรี ผู้คนส่วนหนึ่งจึงเปลี่ยนการประกอบอาชีพ บางส่วนอพยพออกไปอยู่นอกชุมชน และเมื่อทรัพยากรพลอยของจันทบุรีลดปริมาณลง ตลาดการค้าพลอยจึงซบเซาลงมาก ประกอบกับการเกิดภัยพิบัติต่างๆ การเกิดอัคคีภัยครั้งใหญ่ในชุมชนเมื่อปี พ.ศ. 2533 ทำให้อาคารในชุมชนได้รับความเสียหายเป็นจำนวนมาก เกิดการเปลี่ยนแปลงพื้นที่การใช้งาน อาคารบางหลังถูกรื้อย้ายออกไปหรือถูกสร้างเป็นอาคารพาณิชย์แทนอาคารเดิม นอกจากนี้ยังมีอุทกภัยที่เกิดขึ้นเป็นประจำทุกปี สาเหตุดังที่กล่าวมาข้างต้น ได้ส่งผลกระทบให้ชุมชนซบเซาลง ไม่ดึงดูดนักท่องเที่ยวเป็นในอดีต

เมื่อชุมชนริมน้ำจันทบูรพบเขาลง อาคารบ้านเรือนในชุมชนจึงขาดการดูแลรักษาอย่างต่อเนื่อง ขาดการให้ความสำคัญในเรื่องคุณค่าของอาคาร เพราะไม่ได้ถูกใช้งาน บางอาคารถูกปิดร้าง บางอาคารไม่ได้รับการปรับปรุงอาคารอย่างถูกวิธี บางอาคารเป็นบ้านเช่าหรือให้คนมาอยู่ดูแลเท่านั้น จึงไม่มีงบประมาณในการดูแลรักษาอาคาร ก่อให้เกิดความเสียหายต่ออาคาร หรดโทรมไปตามกาลเวลา

จากการที่อาคารบ้านเรือนในแต่ละหลังเป็นกรรมสิทธิ์ของเอกชน และไม่ได้เป็นอาคารที่ได้รับการยกย่องให้เป็นอาคารสำคัญระดับประเทศ การอนุรักษ์และการปรับปรุงอาคารจึงต้องเริ่มต้นจากการสร้างการมีส่วนร่วมของเจ้าของอาคารหรือผู้เช่าในแต่ละหลัง จากนั้นจึงเริ่มขยายออกไปเป็นระดับย่าน และกระบวนการอนุรักษ์อย่างมีส่วนร่วมจะเป็นการเปิดพื้นที่เรียนรู้เรื่องการอนุรักษ์สถาปัตยกรรมให้เป็นไปในวงที่กว้างมากขึ้นด้วย

ผู้วิจัยได้ลงไปศึกษา สำรวจพื้นที่เบื้องต้นตั้งแต่เดือนกันยายน พ.ศ. 2551 พบว่า ชุมชนยังมีคุณค่าทางประวัติศาสตร์ ความเป็นมาในการตั้งถิ่นฐาน ความหลากหลายทางวัฒนธรรมที่สะท้อนอย่างชัดเจนออกมาสู่ประเพณี วิถีชีวิตและสถาปัตยกรรม และที่สำคัญที่สุดมีชาวชุมชนมีความสนใจที่จะร่วมกันหาแนวทางการอนุรักษ์ พื้นฟูและพัฒนาชุมชน เพื่อให้พื้นที่บริเวณนี้มีความเป็นอยู่ที่ดีขึ้นรู้จักคุณค่าในตัวเอง เพื่อหาทิศทางที่เหมาะสมกับชุมชนในอนาคต

บ้านเรือนและอาคารที่ยังคงหลงเหลือในปัจจุบันบางอาคารยังคงความเป็นเอกลักษณ์ทั้งรูปแบบและโครงสร้างทางสถาปัตยกรรม ประกอบกับประวัติศาสตร์ความสำคัญของแต่ละอาคาร หากแต่ยังขาดการอนุรักษ์ปรับปรุงด้วยวิธีการที่เหมาะสมผ่านกระบวนการมีส่วนร่วมของเจ้าของหรือผู้ใช้อาคารซึ่งจะต้องทำความเข้าใจเรื่องการอนุรักษ์ปรับปรุงสถาปัตยกรรมและสิ่งแวดล้อม ชุมชนไปพร้อมๆ กับคนในชุมชนด้วย

ประเด็นที่ทำการศึกษาคือ การสร้างกระบวนการอนุรักษ์ปรับปรุงสถาปัตยกรรม ที่เหมาะสมสอดคล้องกับวิถีชีวิตปัจจุบัน ปัจจัยและอุปสรรคในการดำเนินงาน เพื่อเป็นกรณีศึกษาแนวทางในการทำงานอนุรักษ์ปรับปรุงสถาปัตยกรรมอย่างมีส่วนร่วม

โดยสรุปมีลำดับขั้นตอนการดำเนินงานทั้งหมด 3 ขั้นตอน ดังนี้

ขั้นที่ 1 การศึกษาข้อมูลพื้นฐาน จะเริ่มศึกษาถึงทุนเดิมของชุมชนทั้งด้านกายภาพและด้านสังคม เพื่อศึกษาตัวแปร ปัจจัยและกระบวนการที่จะทำให้อาคารสนใจในเรื่องอนุรักษ์

ขั้นที่ 2 กระบวนการดำเนินโครงการ ศึกษากระบวนการและปัจจัยการเข้ามามีส่วนร่วมของการอนุรักษ์ปรับปรุงสถาปัตยกรรม และศึกษาผลที่เกิดขึ้นจากการเกิดกิจกรรมที่เกี่ยวข้องกับอนุรักษ์ว่ามีผลทำให้เกิดกิจกรรมอื่นๆ ได้อย่างไร

ขั้นที่ 3 สรุปผลการดำเนินกิจกรรม สรุปปัจจัยและกระบวนการอนุรักษ์ที่เกิดขึ้นในชุมชน

ซึ่งกรอบแนวความคิดของการมีส่วนร่วมในกระบวนการอนุรักษ์สถาปัตยกรรมในครั้งนี้ เริ่มจากการสร้างโอกาสการเข้ามีส่วนร่วมของเจ้าของอาคาร คนในชุมชนและเครือข่ายที่ทำงานร่วมกันตั้งแต่การแสดงความคิดเห็น การร่วมกันทำกิจกรรม การตัดสินใจ ซึ่งสอดคล้องกับแนวความคิดของ แอนสไตน์ (Sherry Annstein: 1969) ซึ่งอยู่ในระดับของการมีส่วนร่วมอย่างแท้จริงตามทฤษฎีของ (Shirley A. White: 1994)

และเมื่อดำเนินกระบวนการของโครงการแล้ว จะสามารถสรุปปัจจัยและข้อจำกัดในกระบวนการ ซึ่งสามารถเป็นตัวอย่างของกระบวนการอนุรักษ์อย่างมีส่วนร่วมได้

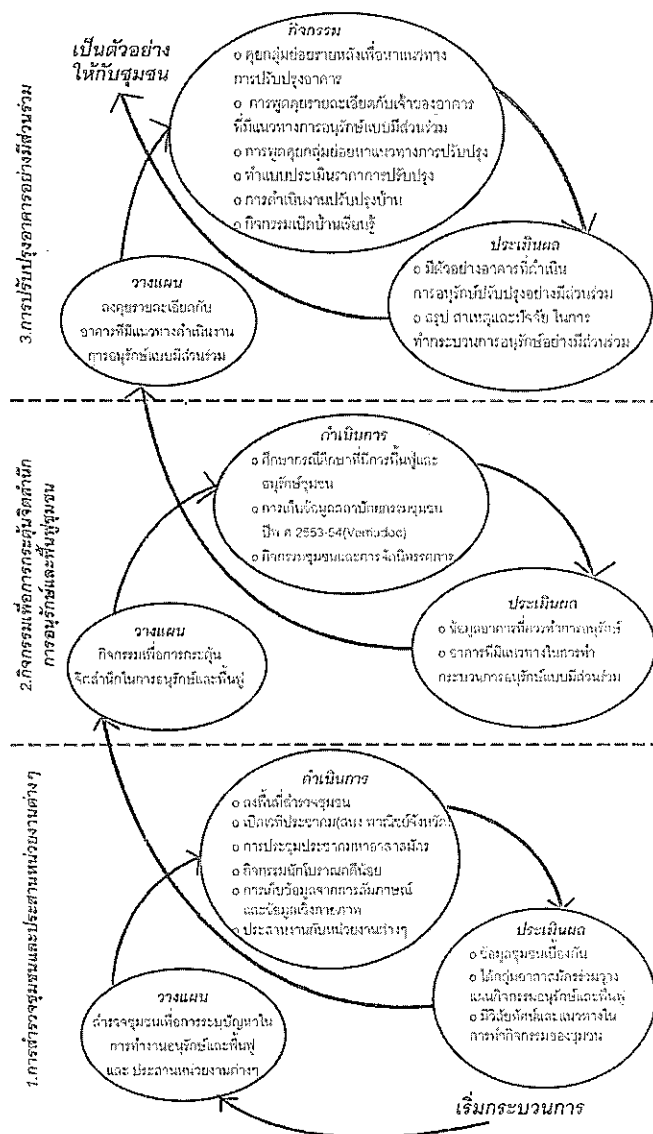
3. กระบวนการดำเนินงาน

ในการดำเนินโครงการฟื้นฟูและอนุรักษ์ชุมชนที่ชุมชนริมน้ำจันทบูร เริ่มต้นจากการที่ทางสำนักงานกระทรวงพาณิชย์สนใจที่จะฟื้นฟูพื้นที่ของเทศบาลชุมชนที่ 3 และ 4 ที่ติดกับแม่น้ำจันทบุรี ที่เคยเป็นย่านการค้าในอดีตให้กลับมามีชีวิตชีวาอีกครั้งหนึ่ง จึงได้เกิดกลุ่มอาสาสมัครที่จะร่วมทำงาน โดยทางคณะผู้วิจัยได้ลงไปร่วมสังเกตการณ์เพื่อทำโครงการวิจัยโดยแบ่ง

ประเด็นศึกษาออกเป็น 2 ประเด็น คือ 1. การสร้างกระบวนการเรียนรู้อย่างมีส่วนร่วม เพื่อการฟื้นฟูชุมชนดั้งเดิมกรณีศึกษาชุมชนริมน้ำจันทบูร โดย น.ส.รัตนิน สุกฤตพิพานิชย์ และ 2. การอนุรักษ์ปรับปรุงสถาปัตยกรรมอย่างมีส่วนร่วม ซึ่งคืองานวิจัยของผู้เขียน

ผู้วิจัยเริ่มโครงการศึกษาวิจัยนี้ โดยเป็นผู้ร่วมดำเนินงานตั้งแต่การร่วมสำรวจข้อมูลชุมชนเพื่อสร้างกระบวนการฟื้นฟูชุมชน โดยร่วมกันกับอาสาสมัครคณะกรรมการพัฒนาชุมชนริมน้ำในการดำเนินงาน วางแผนกิจกรรม ดำเนินงานในแต่ละขั้นตอน และพูดคุยปรึกษาหาแนวทางการปรับปรุงอาคารร่วมกันกับเจ้าของบ้าน โดยภาพรวมในการดำเนินโครงการภาพรวมการดำเนินงานกระบวนการอนุรักษ์สถาปัตยกรรมแบบมีส่วนร่วม ใช้ระยะเวลาดำเนินโครงการทั้งสิ้น 3 ปี นับตั้งแต่เดือนมกราคม 2552 ถึง เดือนกันยายน 2554 จนในที่สุดสามารถเกิดการปรับปรุงอาคารบ้านเลขที่ 69 บ้านขุนอนุสรสมบัติ ที่เปิดเป็นบ้านเรียนรู้ชุมชนริมน้ำจันทบูรในปัจจุบัน

ซึ่งในการดำเนินงานในแต่ละขั้นตอนที่กล่าวมาข้างต้น จะมีการวางแผน การดำเนินกิจกรรมและการประเมินผล เพื่อให้สามารถนำผลการประเมินผลของการทำงานไปวางแผนการทำงานในขั้นต่อไปได้ (รูปที่ 2)

รูปที่ 2 ภาพรวมการดำเนินงานในการวิจัย

กระบวนการขั้นที่ 1 : การสำรวจชุมชนและประสานหน่วยงานต่าง ๆ เป็นกระบวนการสร้างการมีส่วนร่วมของชุมชน ในการเก็บข้อมูลเบื้องต้นและระบุปัญหาในชุมชน เพื่อนำไปสู่กระบวนการอนุรักษ์อย่างมีส่วนร่วม โดยมีตัวแทนชุมชนเข้ามาเป็นคณะทำงานร่วมกันกับผู้วิจัย ประมวลข้อมูลชุมชน ระบุปัญหาที่เกี่ยวข้องกับการอนุรักษ์ เพื่อเป็นรากฐานในการอนุรักษ์อาคารได้ด้วยตัวเอง รวมถึงประเมินความเป็นไปได้ในการดำเนินโครงการ และสำรวจสภาพอาคารในชุมชนเพื่อเลือกอาคารตัวอย่างที่จะทำการศึกษา

ผลจากการดำเนินงาน พบว่า มีความเป็นไปได้ในการหากกลุ่มอาสาสมัครที่จะเข้าร่วมกระบวนการอนุรักษ์อย่างมีส่วนร่วม มีการพูดคุยถึงแนวทางการฟื้นฟูชุมชนในอนาคต มีการร่วมคิด ร่วมวางแผน แลกเปลี่ยนทัศนคติร่วมกัน ซึ่งตรงกับแนวทางการมีส่วนร่วมภาคพลเมืองของ แอนสไตน์ (Sherry Annstein: 1969) ซึ่งสอดคล้องกับลักษณะการมีส่วนร่วมอย่างแท้จริงตามทฤษฎีของ ไวท์ (Shirley A. White: 1994) ทำให้เกิดการทำงานร่วมกับชุมชนมีการให้ความร่วมมือในการทำกิจกรรมต่าง ๆ และทำให้เกิดการแลกเปลี่ยนข้อมูลในพื้นที่และข้อจำกัดของการปรับปรุงอาคารได้อย่างชัดเจนมากขึ้น สามารถสรุปได้ว่า ข้อจำกัดของการปรับปรุงอาคารเก่าในพื้นที่ที่เกิดจาก ส่วนมากเป็นที่ของผู้เช่า เจ้าของกรรมสิทธิ์ไม่ได้อยู่ในพื้นที่แล้ว บางอาคารไม่มีงบประมาณการปรับปรุง และสิ่งที่เป็นปัญหาร่วมกันคือ ขาดช่างผู้ชำนาญในพื้นที่ ขาดวัสดุในท้องถิ่น แต่ก็ยังมีภาคีที่พร้อมที่จะเข้ามาช่วยเหลือในการทำกิจกรรมต่าง ๆ เช่น สำนักงานพาณิชย์จังหวัดจันทบุรี สนับสนุนการประชาสัมพันธ์ ข้อมูลของพื้นที่ สถาบันการศึกษาต่างๆ สามารถสนับสนุนอาสาสมัครเข้าร่วมกิจกรรม ชาวชุมชนในพื้นที่ช่วยกันรวบรวมข้อมูลประวัติศาสตร์ท้องถิ่น รูปถ่ายเก่าของครอบครัว และร่วมกันวางแผนต่อไปว่า กิจกรรมที่ควรจะทำต่อไปคือ การกระตุ้นจิตสำนึกการอนุรักษ์และฟื้นฟูชุมชนในภาพรวม เพื่อขยายแนวร่วมในการเข้ามาอนุรักษ์และฟื้นฟูชุมชนร่วมกัน

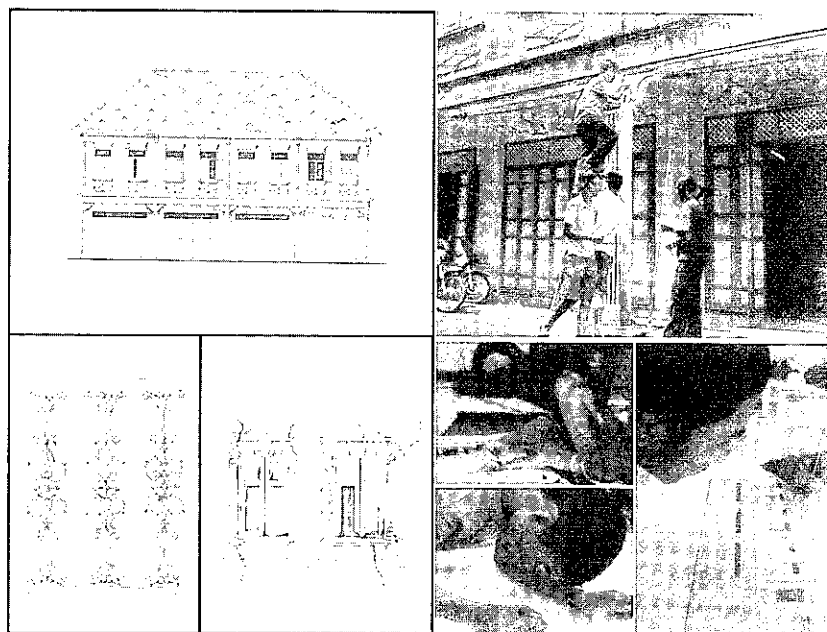
รูปที่ 3 ตัวอย่างการทำกิจกรรมนักโบราณคดีน้อย ได้ข้อมูลเพื่อไปทำป้ายประวัติบ้านสำคัญ

กระบวนการขั้นที่ 2 : กิจกรรมเพื่อการกระตุ้นจิตสำนึกการอนุรักษ์และฟื้นฟูชุมชน เกิดขึ้นหลังจากที่มีกลุ่มอาสาสมัครจากชุมชนที่ต้องการทำกิจกรรมที่จะช่วยสร้างความเข้าใจร่วมกับคนในชุมชนในเรื่องการอนุรักษ์ ให้เห็นคุณค่าและประโยชน์ในการทำการอนุรักษ์อาคารภายในชุมชน สะท้อนข้อมูลประวัติศาสตร์ของชุมชนและต้นทุนทางสังคม เพื่อร่วมกันวางแผนในการดำเนินการอนุรักษ์และปรับปรุงสถาปัตยกรรมรายหลังต่อไป ดังนั้นจึงติดต่อไปโรงเรียนศรียานุสรณ์ ซึ่งมีกลุ่มนักเรียนชมรมอนุรักษ์พื้นถิ่น เพื่อเข้ามาเป็นอาสาสมัครกิจกรรมนักโบราณคดีน้อย ได้ข้อมูลเพื่อไปทำป้ายประวัติบ้านสำคัญ

ผลจากการดำเนินงาน พบว่า ผู้วิจัยและคณะกรรมการชุมชนสามารถทำงานร่วมกันได้เป็นอย่างดี ในการสะท้อนข้อมูลชุมชนที่ทำการสำรวจมาเป็นนิทรรศการของชุมชน ทำให้ชาวชุมชนและคนภายนอกเข้าใจวิสัยทัศน์และเป้าหมายชุมชนได้ชัดเจน เกิดการเปรียบเทียบข้อดีข้อด้อยกับชุมชนอื่นได้ สามารถตระหนักถึงคุณค่าของชุมชนตนเอง เช่น ในชุมชนยังคงมีความเป็นอยู่เรียบง่าย มีอาคารบ้านเรือนที่สวยงามมีเอกลักษณ์ อีกทั้งยังเกิดการเรียนรู้ในการจัดการปรับปรุงชุมชน การจัดกิจกรรม การจัดพิพิธภัณฑ์ท้องถิ่นจากตัวอย่างของชุมชนอื่นๆ เพื่อนำมาต่อยอดและพัฒนาการทำงาน รวมถึงการตั้งรับกับ

ปัญหาที่จะเกิดขึ้นในอนาคต แม้ว่าในระหว่างการทำกิจกรรมที่มีอาสาสมัครลงไปพูดคุยเชิงลึกกับคนในชุมชน ซึ่งอาสาสมัครเองก็ยังขาดความชำนาญในการพูดคุยเพื่อเก็บข้อมูล แต่ด้วยความตั้งใจและความอดทนของอาสาสมัคร และความเข้าใจของคนในชุมชนจึงทำให้การเก็บข้อมูลเป็นไปได้ด้วยดี

ข้อมูลด้านสถาปัตยกรรม ผลงานการเก็บข้อมูลลายเส้น Vernadoc เป็นเครื่องมือสำคัญที่สามารถกระตุ้นจิตสำนึกของคุณค่าสถาปัตยกรรมในชุมชนได้เป็นอย่างดี อีกทั้งกระบวนการดำเนินกิจกรรมนี้ยังเป็นการสร้างความร่วมมือกับเครือข่ายภายนอกชุมชน คือ วิทยาลัยเทคนิคจันทบุรี ซึ่งผู้เข้าร่วมกิจกรรมได้สะท้อนถึงการเรียนรู้และความตระหนักถึงคุณค่าสถาปัตยกรรมและเรื่องราวภายในชุมชน ในการทำกิจกรรมนี้ สิ่งสำคัญคือ การสร้างความเชื่อมั่นให้กับกลุ่มอาสาสมัครที่เข้าร่วมกิจกรรม เพราะเป็นเครื่องมือที่กลุ่มอาสาสมัครไม่คุ้นเคย ในการทำกิจกรรมจึงต้องสร้างความเป็นกลุ่มทำงานที่เป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน ค่อยๆ ทำไปในแต่ละขั้นจนทุกคนเกิดความมั่นใจในการสร้างผลงานของตัวเอง

รูปที่ 4 ตัวอย่างการทำกิจกรรมเก็บข้อมูลสถาปัตยกรรม Vernadoc

จากกิจกรรมนี้ ทำให้เกิดการพูดคุยแลกเปลี่ยนถึงแนวทางการปรับปรุงอาคารในชุมชนให้คงเอกลักษณ์เดิมไว้ จนเกิดความตระหนักถึงคุณค่าอาคารต่ออาคารอื่นๆ ในชุมชน ทำให้เกิดความเข้าใจเรื่องการอนุรักษ์สถาปัตยกรรมในวงกว้างขึ้น

จึงเกิดโอกาสของกระบวนการมีส่วนร่วมของการอนุรักษ์ปรับปรุงอาคารอย่างมีส่วนร่วมได้ โดยมีเป้าหมายในการดำเนินการปรับปรุงอาคารหลังแรก คือ บ้านเลขที่ 69 บ้านขุนอนุสรสมบัติ ซึ่งทายาท คือ พ.อ.(พิเศษ) ทนตแพทย์หญิง บุญพริ้ม ปฎิรูปานุสรณ์ และนายรัช ปฎิรูปานุสรณ์ ที่มีเจตน์จำนงค์ในการมอบบ้านหลังนี้ให้กับสถาบันพิพิธภัณฑ์การเรียนรู้แห่งชาติ เพื่อทำเป็นพิพิธภัณฑ์ท้องถิ่น ในปี 2550 แต่โครงการนี้ไม่ได้ดำเนินการต่อ การปรับปรุงบ้านหลังนี้จึงได้ยุติลง และเมื่อเกิดกลุ่มอาสาสมัครคณะพัฒนาชุมชนริมน้ำจันทบูร จึงเห็นควรที่จะนำบ้านเลขที่ 69 นี้เข้ามาเป็นโครงการนำร่องในการทำกระบวนการมีส่วนร่วมของการอนุรักษ์ปรับปรุงอาคารอย่างมีส่วนร่วม เพื่อเป็นตัวอย่างให้กับอาคารอื่นๆ ในชุมชนต่อไป และคาดว่าจะมีอาคารหลังอื่นๆ ที่มีศักยภาพเข้าร่วมโครงการด้วย

กระบวนการขั้นที่ 3 : กระบวนการปรับปรุงอาคารอย่างมีส่วนร่วม เกิดขึ้นหลังจากที่ได้อาคารที่มีโอกาสที่จะดำเนินโครงการต่อ โดยอาคารที่คัดเลือกเพื่อทำการศึกษาี้ พิจารณาจาก ยุคสมัยการก่อสร้างอาคาร รูปแบบสถาปัตยกรรม ซึ่งมีคุณสมบัติที่สามารถเป็นตัวแทนอาคารอื่นๆ ภายในชุมชนได้ และเกณฑ์พิจารณาที่สำคัญอีกประการคือ การมีส่วนร่วม

ของเจ้าของอาคาร เนื่องจากเป็นสิ่งสำคัญในการดำเนินการในลำดับต่อไป สามารถสรุปได้ทั้งหมด 7 อาคารดังนี้ 1) เรือนแถว บ้านโกศบาล (บ้านเลขที่ 89) 2) อาคารโรงเจเทียงเซ่งตึ้ง (บ้านเลขที่ 129) 3) เรือนแถวบ้านเฮี้ยป้อ บ้านป่าอัมพร บ้านลุงจุ่น (บ้านเลขที่ 229, 231, 233) 4) บ้านของ อ.สมหญิง พานิชยเจริญ (บ้านเลขที่ 225/4, 225/2, 225/1, 225) 5) บ้านขุนอนุสรสมบัติ (บ้านเลขที่ 69) 6) บ้านหลวงประกอบนิติสาร (บ้านเลขที่ 148) 7) เรือนแถวหัวถนน ตั้งแต่ร้านจิ้งหวดเซ่ง ร้านฮั่วเซ่งฮวด กลุ่มเครดิตยูเนียน ที่จอดรถเฮียตึ้ง บ้าน 259 จนถึงบ้านไอลิมจรวด จะมีการระบวนการพูดคุยในแต่ละราย เพื่อหาแนวทางการใช้อาคารในอนาคตและแนวทางการปรับปรุงอาคาร รวมทั้งการหาแนวทางการบริหารจัดการอาคารหลังจากการปรับปรุง

รูปที่ 5 อาคารที่มีศักยภาพที่จะเป็นตัวอย่างการอนุรักษ์ปรับปรุงอาคารอย่างมีส่วนร่วม

ผลจากการดำเนินงาน พบว่า เมื่อมีการเก็บข้อมูลโดยละเอียดในแต่ละหลัง ทำให้เข้าใจว่า การมีส่วนร่วมของเจ้าของอาคารเป็นสิ่งสำคัญของการเริ่มต้นกระบวนการอนุรักษ์อย่างมีส่วนร่วมจนในท้ายที่สุดอาคารที่สามารถเป็นโครงการนำร่องได้คือบ้านเลขที่ 69 บ้านขุนอนุสรสมบัติเพียงหลังเดียวเท่านั้น

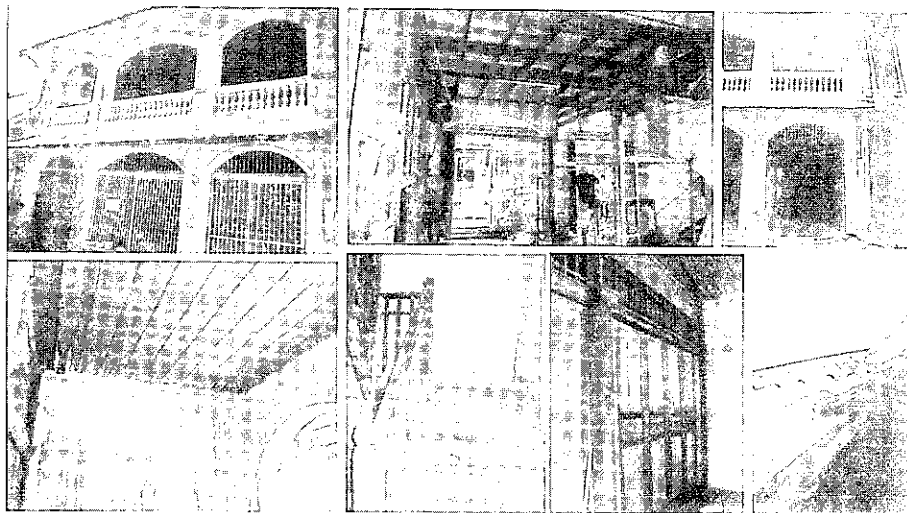
4. กระบวนการดำเนินงานบ้านเลขที่ 69 บ้านขุนอนุสรสมบัติ

จากการทบทวนทิศทางการอนุรักษ์ในโลกตะวันตก พบว่า นับตั้งแต่ ค.ศ.19 นั้น แม้ว่าเริ่มแรกในการอนุรักษ์จะเน้นไปถึงการอนุรักษ์ความหมายและจิตวิญญาณในพื้นที่ แต่ต่อมาทิศทางการอนุรักษ์จะเปลี่ยนไปในเรื่องของฝีมือช่างและวัสดุเดิม แม้ว่าจะมีการให้ความสำคัญว่า มรดกทางวัฒนธรรมเป็นมรดกสากล ซึ่งต่อมาแนวความคิดนี้ยังคงมีต่อเนื่องมา มีการร่างอนุสัญญาและกฎบัตรต่างๆ เพื่อคุ้มครองมรดกทางวัฒนธรรม และวิธีการอนุรักษ์ไว้หลายแนวทาง จนในช่วงปลาย ค.ศ. ที่ 20 ปี ค.ศ. 2003 UNESCO ได้เสนออนุสัญญาว่าด้วยการรักษามรดกวัฒนธรรมที่จับต้องไม่ได้ (Convention for the Safeguarding of Intangible Cultural Heritage) ให้ความสำคัญกับประเพณีวัฒนธรรม ผู้คนเป็นมรดกที่มีชีวิต (Living Heritage) ซึ่งจะปรากฏในศิลปวัฒนธรรม ประเพณี ผู้คนพิธีกรรม ความรู้ในท้องถิ่น (ป็นรัฐ:2552)

ซึ่งวิสัยทัศน์ที่ชุมชนริมน้ำจันทบูรได้มีทิศทางที่สอดคล้องกับแนวทางการอนุรักษ์ในปัจจุบัน นั่นก็คือ ชุมชนริมน้ำจันทบูร เป็นชุมชนที่ดำรงไว้ซึ่งวิถีชีวิตที่มีคุณภาพ อนุรักษ์ศิลปวัฒนธรรมและความเป็นย่านการค้าดั้งเดิม เผยแพร่ความรู้เชิงศิลปวัฒนธรรมและประวัติศาสตร์ที่มีคุณค่าต่ออนุชนรุ่นหลังในลักษณะของพิพิธภัณฑ์ที่มีชีวิต ซึ่งเป็นเป้าหมายหลักของการดำเนินกิจกรรมชุมชน

หลังจากการทำงานเมื่อสามารถคัดเลือกอาคารบ้านเลขที่ 69 บ้านขุนอนุสรสมบัติที่มีศักยภาพและโอกาสในการทำการปรับปรุงอาคารนั้น จากเดิมที่โครงการของสถาบันพิพิธภัณฑ์การเรียนรู้แห่งชาติไม่ได้ดำเนินงานต่อ แต่ได้มีการเก็บ

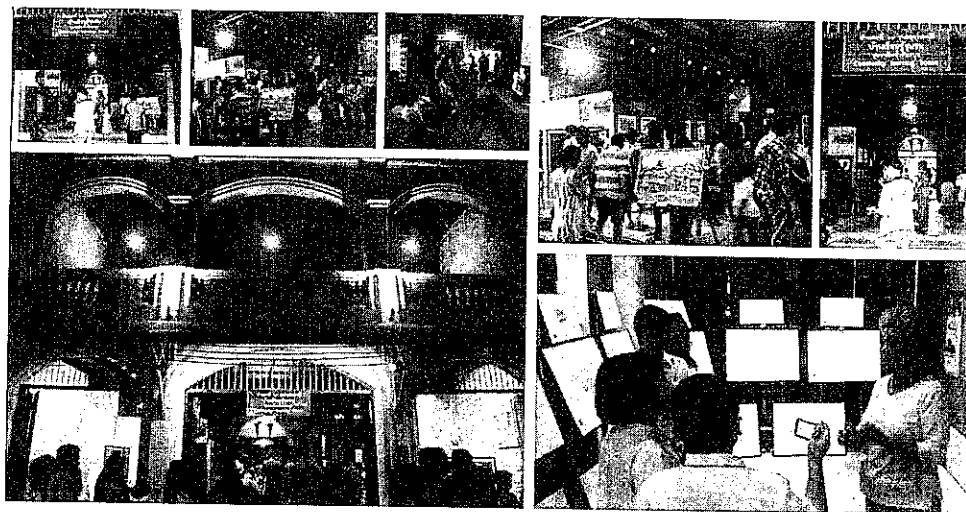
ข้อมูลเบื้องต้นของอาคาร ประวัติ ข้อมูลทางกายภาพของอาคารไว้เบื้องต้น ทางคณะกรรมการพัฒนาชุมชนริมน้ำจันทบุรี จึงได้ปรึกษากับทางเจ้าของอาคารที่ดำเนินงานโครงการนี้ต่อให้สำเร็จเป็นบ้านเรียนรัฐของชุมชน จึงเกิดการร่วมคิดร่วมทำระหว่าง กลุ่มอาสาสมัครที่ทำงานฟื้นฟูอนุรักษ์ชุมชน (ปัจจุบันคือ ชมรมพัฒนาชุมชนริมน้ำจันทบุรี) เจ้าของอาคารคือ พ.อ. (พิเศษ) ทนตแพทย์หญิงบุญพริ้ม ปฏีรูปานุสรณ์ ที่เห็นคุณค่าของการอนุรักษ์อาคารเพื่อประโยชน์แก่สาธารณะ โดยยินยอมอนุญาต ให้เป็นที่สาธารณะ สนับสนุนค่าดำเนินการปรับปรุงอาคารเบื้องต้น อีกทั้งยังได้รับแรงสนับสนุนจากสำนักงานพาณิชย์จังหวัด จันทบุรีที่สนับสนุนการทำกิจกรรม ประชาสัมพันธ์ จึงเกิดเป็นความร่วมมือของการอนุรักษ์สถาปัตยกรรมในอีกแนวทางหนึ่ง ซึ่งช่วยให้อาคารพลิกฟื้นคืนชีวิตขึ้นมาในรูปแบบเดิมที่มีการใช้งานที่สอดคล้องกับปัจจุบัน

รูปที่ 6 อาคารบ้านเลขที่ 69 บ้านขุนอนุสรสมบัติในระหว่างการปรับปรุง

ในการร่วมกันทำงานอนุรักษ์ปรับปรุงอาคาร สิ่งที่ทำให้กระบวนการมีส่วนร่วมเป็นไปอย่างลุล่วงคือ การเปิดโอกาสให้ผู้ที่เกี่ยวข้องได้เข้ามาร่วมปรึกษาหารือกัน ตั้งแต่การร่วมระบุงการใช้พื้นที่ในอาคารให้ชัดเจน การประเมินแนวทางการปรับปรุง และการประเมินราคาที่ต้องอาศัยความรู้จากผู้เชี่ยวชาญ สถาปนิกและวิศวกร จึงจะบรรลุตามวัตถุประสงค์ที่ได้พูดคุยกันไว้

หลังจากการปรับปรุงเบื้องต้น คือ การรื้อผนังไม้ฉัดที่กั้นห้องด้านล่าง การทำความสะอาด การปรับปรุงบันไดและการซ่อมแซมหลังคาเพื่อป้องกันการรั่วซึม จึงได้ทำการเปิดบ้านเรียนรัฐชุมชนบ้านเลขที่ 69 ในวันที่ 16 กันยายน พ.ศ. 2553 มีการบริหารจัดการจากชมรมพัฒนาชุมชนริมน้ำจันทบุรี โดยมี อ.ประภาพรณ ฉัตรมาลัย เป็นประธานคณะทำงาน ซึ่งทำหน้าที่บริหารจัดการ วางแผนการทำงานและประสานงานความร่วมมือกับหน่วยงานต่างๆ ที่ลงมาทำงานในพื้นที่ สะท้อนให้เห็นถึงความเป็นเจ้าของของคนในพื้นที่ที่ลุกขึ้นมาดำเนินงานชุมชน เป็นแรงขับเคลื่อนสำคัญของการพัฒนาในพื้นที่ที่จะมีทิศทางที่ชัดเจนและตรงตามความต้องการของชาวชุมชน

รูปที่ 7 บ้านเลขที่ 69 บ้านเรียนรู้ชุมชน

บ้านเรียนรู้ชุมชน บ้านเลขที่ 69 ได้รับผลการตอบรับอย่างดี มีผู้สนใจเข้ามาดูงานถึง 104 กลุ่มหรือประมาณ 14,000 คน (จากการบันทึกเมื่อ 31 กรกฎาคม พ.ศ. 2555) มีการจัดกิจกรรมในชุมชนอย่างต่อเนื่อง ในปี 2554 สมาคมสถาปนิกสยามในพระบรมราชูปถัมภ์ได้ประกาศให้ชุมชนริมน้ำจันทบูรเป็น “ชุมชนพื้นที่ดีเด่น ประจำปี 2554” ในปัจจุบันได้มีผู้คนมากมายที่สนใจได้เข้าเยี่ยมชมชุมชนริมน้ำจันทบูรเป็นจำนวนมาก

5. บทสรุป

จากเดิมที่การอนุรักษ์สถาปัตยกรรมให้ความสำคัญกับเทคนิค และวิธีการอนุรักษ์อาคารจนเกิดการเปลี่ยนแปลงแนวความคิดที่ให้ความสำคัญกับการอนุรักษ์วัฒนธรรมและวิถีชีวิตที่เกี่ยวข้องกับอาคาร (Unesco:2003) จนเกิดกระแสการอนุรักษ์ที่ให้ความสำคัญกับคนและชุมชน ซึ่งในประเทศไทย กรณีศึกษา ในเรื่องนี้ยังมีจำนวนไม่มากนัก และการอนุรักษ์อาคารที่เป็นอาคารระดับครัวเรือนหรืออาคารเอกชนก็ยังมีไม่มาก โครงการวิจัยนี้จึงมีจุดมุ่งหมายในการดำเนินงานอนุรักษ์สถาปัตยกรรมที่เกิดจากกระบวนการมีส่วนร่วมของคนในชุมชน เพื่อเป็นตัวอย่างสำหรับผู้ที่สนใจการอนุรักษ์สถาปัตยกรรมอย่างมีส่วนร่วม

ในกระบวนการอนุรักษ์สถาปัตยกรรมอย่างมีส่วนร่วมในชุมชน สิ่งที่สำคัญคือ สถาปนิกไม่ควรทำงานเพียงลำพัง จึงควรเปิดโอกาสให้ผู้ที่เกี่ยวข้องเข้ามาร่วมกันทำงาน ทั้งเจ้าของอาคาร คนในชุมชนและผู้สนับสนุนในฝ่ายต่างๆ จึงจะบรรลุเป้าหมายในการอนุรักษ์สถาปัตยกรรมที่สอดคล้องกับวิถีชีวิตในปัจจุบัน และทำให้เกิดการทำงานอย่างต่อเนื่อง สามารถเป็นพื้นที่เรียนรู้ที่เกิดขึ้นในชุมชนได้ ในการดำเนินโครงการในครั้งนี้ ผู้วิจัยพบว่า การดำเนินงานของสถาปนิกที่ทำงานร่วมกับชุมชนนั้น จะต้องมิบทบาทในการทำงานที่หลากหลาย ตั้งแต่เป็นผู้ประสานงาน ผู้จัดกิจกรรมชุมชน ร่วมลงแรง ร่วมแสดงความคิดเห็น และนำความรู้ทางด้านสถาปัตยกรรมไปประยุกต์ใช้กับงานชุมชน ซึ่งสิ่งสำคัญของการทำงานร่วมกับชาวชุมชน คือ การยอมรับบทบาทและหน้าที่ของกันและกัน รับฟังความคิดเห็นซึ่งกันและกัน ไม่ได้มีใครเป็นผู้นำอย่างเดียว แต่มีจุดมุ่งหมายของการทำงานร่วมกัน จึงจะทำให้การดำเนินงานสำเร็จลุล่วงตามเป้าหมายได้

เอกสารอ้างอิง

- กรมศิลปากร. (2528) กฎบัตรระหว่างประเทศเพื่อการอนุรักษ์โบราณสถาน (ฉบับแปลภาษาไทย) และระเบียบกรมศิลปากร ว่าด้วยการอนุรักษ์โบราณสถาน
- คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. (2550). โครงการศึกษาข้อมูลชุมชนเพื่อการพัฒนาเครือข่ายพิพิธภัณฑ์มีชีวิต กรณีศึกษาย่านเก่าเมืองจันทบุรี. กรุงเทพฯ ฯ : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- ฉัตรทิพย์ นาถสุภา และ วิไลวิภา บุรุษรัตนพันธ์. (2548) ประวัติศาสตร์ความคิดไทยกับแนวคิดชุมชน. กรุงเทพฯ : บริษัท สำนักพิมพ์สร้างสรรค์ จำกัด
- ชัยยนต์ ประดิษฐ์ศิลป์ และ เมทินา อุทาส. (2551). ลำดับเหตุการณ์ของชุมชนวัดโรมันคาทอลิกจันทบุรี ในรอบ 300 ปี. กรุงเทพฯ ฯ : บริษัท ก.พล (1996) จำกัด
- ปิ่นรัชฎ์ กาญจนะจฤติ. (2552). การอนุรักษ์มรดกสถาปัตยกรรมและชุมชน. กรุงเทพฯ : ภาควิชาสถาปัตยกรรมศาสตร์ คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
- หนังสืออนุสรณ์พระราชทานเพลิงศพ. (2514). “ชุมนุมเรื่องจันทบุรี”. หนังสืออนุสรณ์ พระราชทานเพลิงศพ นางวรรณ จันทวิมล ณ สุสานหลวงวัดเทพศิรินทราวาส, 29 พฤศจิกายน พุทธศักราช 2514
- หลวงสาครศษเขตต์. (2539). จดหมายเหตุความทรงจำสมัยฝรั่งเศสยึดจันทบุรี ตั้งแต่ พ.ศ. 2436-2447. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพฯ บริษัท เลิฟ แอนด์ ลิฟ เพรส จำกัด เป้า สำราญนฤปกิจ (2515). เครือญาติสี่พี่น้องและตำรับอาหาร. เอกสารโรเนียว
- สันติ เล็กสุขุม. (2547) กฎบัตรระหว่างประเทศเพื่อการอนุรักษ์โบราณสถานกับความเป็นพื้นถิ่น
- สถาบันวิจัยสังคม และสถาบันวิจัยสภาวะแวดล้อม. (2545). โครงการพัฒนาการดำเนินงานการมีส่วนร่วมของประชาชน ในกระบวนการวิเคราะห์ผลกระทบสิ่งแวดล้อม. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
- อิโคโมสไทย กฎบัตรอิโคโมสไทย ว่าด้วยการอนุรักษ์และการบริหารจัดการแหล่งโบราณสถานและมรดกวัฒนธรรมที่เกี่ยวข้อง (ฉบับร่างครั้งที่ 1) 2548
- Australia ICOMOS. Burra charter 1999. Online, October 2006. <http://www.icomos.org/australia/charter.html>
- Arnstein, S. R.(1969). A ladder of citizen participation. Journal of the American Institute of Planners. 35(4), p.6
- White, S. (1994). Participative communication as part of building the participatory society. In S. A. White, K. S. Nair, & J. Ascroft (Eds.), Participatory communication: Working for change and development (pp.15-32). New Delhi: Sage.
- Convention for the Safeguarding of Intangible Cultural Heritage. (2003): Unesco
- Cohan, S. L. (1996). Mobilizing communities for participation and empowerment. In Servaes, J., Jaconson, T. L., & White, S. A. (eds.), Participatory communication for social change. New Delhi: Sage
- Signal, A. (2001). Facilitating community participation through communication. New York: Unicef